

Історія

УДК 94(477)“1918/1919”:323.2+355

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18837175>**Суспільно-політичні трансформації та воєнне протиборство
в Центральній Україні у 1918-1919 роках****Дмитро Фурманчук,**

ад'юнкт наукового відділу організації підготовки та атестації
науково-педагогічних кадрів науково-методичного центру
організації наукової та науково-технічної діяльності,
Національний університет оборони України, Київ, Україна,
<https://orcid.org/0009-0005-6711-9326>

Прийнято: 08.02.2025 | Опубліковано: 27.02.2025

Анотація: У статті проаналізовано суспільно-політичні трансформації та воєнне протиборство в Центральній Україні у 1918–1919 рр. крізь призму взаємодії «центру» (УЦР, Гетьманат, Директорія УНР) і низової військово-політичної самоорганізації селянства. На основі зіставлення загальнодержавних рішень з локальними кейсами Київщини, Уманщини, Єлисаветградщини та Холодного Яру уточнено механізм виникнення «паралельних юрисдикцій» і показано, як початкова самооборона швидко еволюціонувала в отаманину – ресурс мобілізації та водночас чинник руйнування військової вертикалі. Отримані висновки уточнюють логіку дезінтеграції державності в революційну добу та можуть бути використані для подальших регіональних студій Української революції.

Наукова новизна полягає в тому, що в статті показано, як рішення й слабкість центральної влади позначалися на житті та безпеці в Центральній

Україні, і через це уточнено механізм появи «паралельних юрисдикцій» – ситуації, коли одночасно діяли кілька владних порядків, що змагалися між собою. Обґрунтовано причинно-наслідкову схему втрати реального контролю над регіоном: інституційна слабкість уряду сприяла зростанню довіри до місцевої збройної самоорганізації; далі насильство розпорюшувалося між різними силами, а зрештою руйнувалася єдина система управління. Також конкретизовано поняття «множинної суверенності» як реальну практику співіснування кількох центрів влади, які одночасно претендували на право керувати, карати й захищати людей у революційну добу.

Ключові слова: суспільно-політична обстановка, Директорія УНР, гетьманат, отаманищина, Холодний Яр, селянський повстанський рух, збройні протистояння.

Socio-political transformations and military confrontation in Central Ukraine, 1918–1919

Dmytro Furmanchuk,

PhD student of the scientific department of organization of training and certification of scientific and pedagogical personnel of the Scientific and Methodological Center for Organization of Scientific and Scientific-Technical Activities, National Defense University of Ukraine, Kyiv, Ukraine, <https://orcid.org/0009-0005-6711-9326>

Abstract. *Central Ukraine in 1918–1919 turned into a laboratory of state collapse and grassroots armed self-organization. The article reconstructs how successive political regimes—the Central Rada, the Hetmanate, and the Directorate of the Ukrainian People’s Republic—attempted to impose administrative and military control over Kyiv region, Uman, Yelysavethrad, and the Cold Yar area, while local communities formed irregular detachments that quickly outgrew the*

framework of “local self-defence”. By correlating central government decisions with regional micro-cases and published archival-document collections, the study traces the rise of parallel jurisdictions, the erosion of the monopoly on violence, and the shift from initially legitimized insurgency to otamanshchyna as a persistent mode of governance and warfare. Methodologically, the paper combines comparative political history, microhistory, and a security-oriented reading of territorial control, mobilization, and legitimacy. The key result is a causal model that explains the repeated loss of operational control by the “centre”: institutional fragility and competing claims to authority fostered ad hoc alliances with insurgents; these alliances decentralized violence and fragmented command; external pressures—occupation forces, Bolshevik offensives, requisitions, and punitive raids—accelerated local militarization and produced autonomous power brokers. The Cold Yar network is used to show how historical memory, village solidarity, and everyday logistics (supply, messengers, shelter, discipline) could sustain armed resistance beyond the lifespan of a single government. The findings refine the notion of multiple sovereignty for the Ukrainian Revolution by grounding it in observable practices of competing security institutions and rival claims to justice, representation, and resources.

Keywords: *Ukrainian Revolution; Central Ukraine; Directorate of the UPR; Hetmanate; otamanshchyna; Kholodnyi Yar; peasant insurgency; multiple sovereignty.*

Постановка проблеми. Період Української революції 1917–1921 рр. характеризувався глибокою політичною та соціально-економічною нестабільністю, що супроводжувалася масовим селянським невдоволенням політикою влади та зовнішніми інтервенціями. Цей рух набув організованих форм у феномені отаманщини – військово-політичної самоорганізації, яка поєднувала соціально-економічні та національно-визвольні вимоги та водночас виступала чинником політичної дестабілізації.

У ретроспективному вимірі суспільно-політичні трансформації у Центральній Україні 1918–1919 рр. постають не як разові акти зміни влади, а як завершальна фаза процесу переформатування імперських адміністративних практик і локальної революційної ініціативи, започаткованої у 1917 році.

Після падіння Гетьманату та приходу до влади Директорії Української Народної Республіки (далі – Директорії УНР) країна опинилася у стані багатовладдя, коли жодна політична сила не могла встановити стабільний контроль над територією. Активна участь селян у повстанському русі та автономність отаманів створили умови для розвитку початкової самоорганізації, що стала важливим чинником політичної фрагментації.

Центральна Україна як вузловий осередок (Київщина, значна частина тодішньої Київської губернії, Уманщина, Полтавщина, Кременчуцька губернія з осередком Холодного Яру, Єлисаветградщина) у 1918–1919 рр. потрапила в унікальну ситуацію: тут одночасно діяли центральні органи влади (спочатку гетьманські, далі – Директорії УНР), війська іноземних держав, місцеві та загальноукраїнські повстанські формування, а також наступальні угруповання російсько-більшовицьких і денікінських військ. За цих умов поєднання швидких політичних трансформацій і безперервних бойових дій сформувало ситуацію, коли влада в Києві та регіоні існувала, проте існувала формально, не змогла сформувати й укріпити військову вертикаль. У сучасній регіоналістиці окреслення Центральної України як історико-географічного регіону середнього рівня та критерії його межування лишаються предметом дискусій, однак уже запропоновано робочі дефініції й методологічні підходи до такого виділення [12, с. 1–2; 15, с. 259–271].

Вплив селянського руху на політичну стабільність недостатньо вивчений, зокрема, як участь селянства у повстанських формуваннях впливала на процеси централізації влади та здатність різних політичних режимів контролювати територію. Роль феномену отаманщини як первинної військово-політичної самоорганізації, яка поєднувала соціально-економічні,

національно-визвольні та місцеві інтереси, виступала чинником дестабілізації, дотепер потребує комплексного осмислення. Недостатньо досліджено склад соціальної підтримки повстанських формувань, взаємодію селянства, демобілізованих солдатів та інших верств населення, а також механізми їхньої мобілізації. Водночас, залишається невирішеним питання взаємодії між центральною владою та місцевими громадами, зокрема відсутність єдиного політичного центру та автономність місцевих сил і як вони впливали на формування політичної роздробленості й багатовладдя, а також вплив зовнішніх чинників, зокрема австро-німецької та російсько-більшовицької інтервенцій, продрозкладки та каральних заходів, на ескалацію селянських виступів і розвиток низової самоорганізації. Усе це залишає відкритими ключові аспекти розуміння взаємозв'язку між соціальною активністю селянства, феноменом отаманщини та загальною політичною ситуацією в Україні у 1918–1921 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувана проблематика посідає чільне місце у вітчизняній історіографії, проте динаміка сучасних геополітичних викликів, зокрема триваюча війна за Незалежність України (з 2014 р.), актуалізує потребу в деконструкції російсько-більшовицьких та імперських міфів через переосмислення державотворчих процесів 1917–1921 рр.

Еволюція наукових поглядів на кризові явища доби Української революції пройшла шлях від загального опису подій до поглибленого аналізу внутрішніх та зовнішніх чинників. Важливим є дослідження О. Благовісного, який одним із перших комплексно реконструював другу урядову кризу Центральної Ради (січень–квітень 1918 р.) [1, с. 180–186]. Його підхід дозволяє простежити генезу падіння Української Центральної Ради (далі – УЦР) не лише через воєнний фактор, а й через інституційний саботаж економічних угод. Розвиваючи цю лінію, Т. Тимченко систематизував дискурс навколо причин поразки УЦР, виокремивши розрив між ідеологічними

проектами соціалістів та прагматичними очікуваннями суспільства [13, с. 70–80]. Ці напрацювання становлять теоретичний фундамент для розуміння того, як внутрішньополітична дестабілізація створює підґрунтя для зміни політичних режимів.

Особливу цінність для формування авторської методології мають розвідки П. Гай-Нижника. Використання ним австро-угорських дипломатичних матеріалів дозволило подолати вузькоцентричний погляд на гетьманський переворот як на суто внутрішню подію. Автор доводить, що «ізоляція» уряду Української Народної Республіки (далі – УНР) фактично передувала його поваленню. Такий підхід зумовлює необхідність врахування в нашому дослідженні системного аналізу – взаємодії внутрішніх соціальних процесів із зовнішньополітичним тиском [3, с. 41–56].

У контексті переходу до доби Директорії принципове значення мають праці В. Яблонського [6, с. 73–77]. Його аналіз трансформації «революційного комітету» у державний орган під впливом воєнних реалій та необхідності соборності із Західноукраїнською Народною Республікою дозволяє нам використовувати порівняльно-історичний метод для оцінки ефективності державного апарату в умовах екзистенційної загрози. Натомість дослідження Ю. Митрофаненка [9, с. 85–92] щодо отаманщини та А. Науменка [2, с. 20–24] щодо міжнародної ізоляції 1919 року вказують на критичні обмеження тогочасної державності: втрату монополії на насильство та брак зовнішньої легітимації.

Новітня історіографічна рефлексія наголошує: отаманщина 1918–1919 рр. розгорталася як спектр практик – від повстанства, корисного для державотворення, до непідконтрольних збройних мереж, які підривали вертикаль влади [16, с. 181–183]. Паралельно в західних студіях термін *otamanshchyna* використовується як аналітичний місток до концептів *warlordism* і «ринку насильства», що допомагає ширше інтерпретувати втрату монополії на силу в умовах множинної суверенності [17, с. 73–75].

Показовою є студія О. Рейєнта і В. Великочого, яка розкриває механізми консолідації суспільства у ширшому хронологічному контексті української революції [18, с. 237–240]. Водночас розвідка С. Корновенка та Ю. Пасічної актуалізує «український аграризм» як світоглядну рамку селянського політичного мислення, важливу для інтерпретації місцевих самоорганізаційних практик [19, с. 107–110]. Емпіричну базу доповнює дослідження І. Соляра і В. Ільницького про зміну ціннісних орієнтацій та протестної активності селянства 1917–1918 рр., що дозволяє точніше окреслити передумови подальшої ескалації повстанського руху [20, с. 166–170]. Узагальнюючий огляд подієвих і історіографічних контекстів 1917–1920 рр. запропоновано в монографії В. Солдатенка [21, с. 13–16].

У наукових працях 2020–2025 рр. дедалі частіше революційну добу пояснюють не лише як низку подій і змін влади, а як час, коли формувалася нація, визрівали уявлення селян про політику і проглядалася еволюція українських повстанських рухів.

Попри значний масив наукових знань, у сучасній історіографії спостерігається певний дефіцит досліджень, що поєднують макроісторичний аналіз (діяльність центрального уряду) із мікроісторичною перспективою (локальні процеси). Більшість робіт фокусуються або на високій політиці, або на окремих військових діях.

Теоретична значущість статті полягає в уточненні механізмів втрати і відновлення державної суб'єктності в умовах гібридних загроз. Практичне значення результатів обумовлене можливістю їх використання при підготовці узагальнюючих праць з історії українського державотворення, а також для формування стратегій національної безпеки на основі вивчення історичного досвіду подолання внутрішніх криз та зовнішньої агресії.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значний масив наукових знань та ґрунтовних розвідок провідних істориків, у сучасній історіографії залишається низка концептуальних прогалин, які

перешкоджають цілісному розумінню подій 1918–1919 рр. Аналіз наявних публікацій свідчить, що більшість дослідників фокусуються або на макроісторичних процесах – діяльності центральних урядів та високій політиці, або на описі окремих військових дій. Поза увагою науковців часто залишається глибинний взаємозв'язок між стратегічними рішеннями «центру» та їхньою реальною імплементацією в умовах специфічного регіонального ландшафту.

Досі недостатньо вивчено, як відсутність єдиного політичного центру та висока автономність місцевих сил впливали на формування політичної роздробленості й багатовладдя. Це створює прогалину в розумінні того, чому державна вертикаль виявилася неспроможною інтегрувати низову самоорганізацію (зокрема Вільне козацтво або повстанський рух) у єдину систему.

Хоча феномен отаманщини описаний як форма спротиву, потребує подальшого вивчення процес його трансформації з легітимної підтримки влади на деструктивний чинник, що руйнував військову вертикаль. Існує потреба в деталізації впливу зовнішніх чинників (австро-німецької та російсько-більшовицької інтервенцій, продрозкладки) саме на ескалацію селянських виступів у конкретних вузлових осередках Центральної України.

Вирішення зазначених питань є критично важливим для розвитку сучасної історичної науки, оскільки воно дозволяє подолати спрощене трактування революційних подій як хаотичного бунту. Розуміння причин «множинної суверенності» та дезінтеграції державності в умовах системної кризи має не лише теоретичне, а й практичне значення для формування актуальних стратегій національної безпеки на основі історичного досвіду сьогодні [12, с. 14–16].

Дана стаття сприятиме заповненню виявлених прогалин шляхом використання мікроісторичного підходу у поєднанні з аналізом загальнодержавних процесів. Авторський підхід полягає у кореляції рішень

Києва з локальними студіями Центральної України, що дозволить висвітлити взаємозв'язок між кризою керівництва «центру» та деструктивними процесами в регіонах. Це допоможе розширити розуміння того, як соціальна база державності може як зміцнювати, так і підривати її зсередини в умовах зовнішньої агресії.

Формулювання цілей статті. Завданнями дослідження є: розкрити передумови інституційної дестабілізації вищих органів влади України у вказаний період, зокрема через призму впливу воєнного фактора та зовнішнього тиску німецько-австрійського командування; проаналізувати еволюцію повстанського руху, зокрема, Холодного Яру, з'ясувавши механізми перетворення локальної самооборони на самостійний воєнно-політичний чинник; дослідити характер взаємодії між регулярними військовими формуваннями УНР та повстанськими (отаманськими) загонами, виокремивши точки дотику та конфліктні аспекти, що впливали на цілісність фронту; виявити особливості «кризового менеджменту» українських урядів у 1919 році в умовах міжнародної ізоляції та наростання внутрішнього хаосу (багатовладдя); обґрунтувати значення регіонального спротиву як фактору тривалості Української революції, попри падіння центральних державних інституцій.

Об'єктивність та наукова значущість обраного напрямку зумовлена необхідністю подолання лінійних трактувань історії революції. Сформульовані цілі дозволяють структурувати виклад матеріалу таким чином, щоб продемонструвати перехід від аналізу політичних криз «верхів» до реалій воєнного протистояння на місцях, що забезпечує цілісне розуміння причин поразки та водночас феноменальної стійкості українського визвольного руху.

Метою статті є комплексне дослідження суспільно-політичних трансформацій та особливостей воєнного протистояння в Центральній Україні у 1918–1919 роках. Робота спрямована на виявлення причинно-наслідкових зв'язків між кризовими явищами в діяльності центральних органів влади

(Української Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР) та процесами децентралізації збройної боротьби, що проявилися у феномені отаманщини як специфічної форми військово-політичної самоорганізації селянства, а також з'ясування впливу зовнішніх чинників (інтервенцій, продрозкладки) на ескалацію збройного опору та процеси політичної дестабілізації в регіоні.

Методологічний компонент статті поєднує проблемно-хронологічний і історико-генетичний підходи з елементами реконструкції локальних осередків самоорганізації. Для інтерпретації суспільно-політичних процесів використано інструментарій соціальної історії та історії повсякдення, а для аналізу воєнного протистояння – підходи військової історії й студій безпеки (оцінка мобілізаційних ресурсів, дисципліни, каналів зв'язку та логістики). Джерельну базу осмислено через критичне зіставлення наративних свідчень і документальних матеріалів, з урахуванням контексту їхнього створення та можливих упереджень.

Виклад основного матеріалу. Період 1918–1919 рр. посідає особливе місце в історії українського державотворення як етап глибоких суспільно-політичних трансформацій, інституційної нестабільності та масштабних соціальних конфліктів. Ці роки стали одним із найскладніших і водночас найвизначальніших етапів української історії ХХ століття. Розпад Російської імперії, Перша світова війна, революційні події 1917 р. та подальші спроби утвердження української державності відбувалися на тлі гострої економічної кризи, іноземної військової інтервенції, аграрних суперечностей, внутрішньополітичної поляризації та масштабного соціального невдоволення.

Кульмінацією процесу національного самовизначення стало проголошення IV Універсалу Української Центральної Ради 9 (22) січня 1918 р., яким було офіційно задекларовано незалежність УНР. Однак подальший розвиток подій засвідчив глибоку вразливість новопосталої держави. Формування політичних інститутів відбувалося в умовах системної кризи, коли загострення соціально-економічних проблем, військові дії та

протиборство політичних сил накладалися на відсутність стійкої державної структури [13, с. 70–80].

Загальна нестабільність, породжена поєднанням зовнішніх і внутрішніх чинників, призвела до швидкої зміни владних режимів, втрати керованості на місцях і посилення фрагментації політичного простору. Водночас ці процеси стали каталізатором активізації масових рухів, насамперед селянського, що суттєво вплинув на динаміку подій та характер Української революції 1917–1921 рр.

Ключовим чинником суспільно-політичних процесів цього періоду стало селянство, яке на початку ХХ ст. становило більшість населення України. Його роль у революційних подіях була визначальною. Усі політичні сили – від Центральної Ради до Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР – розуміли, що аграрне питання є наріжним каменем внутрішньої політики. Саме зміст і ефективність аграрних реформ багато в чому визначали політичну долю режимів, які боролися за владу в Україні.

Селянство на той час виступало не лише як соціальна група, а як активний суб'єкт історії, здатний впливати на державотворчі процеси. Зміна владних режимів супроводжувалася втратою довіри до центральної влади, зростанням соціальної напруги та кризою керованості. Повернення земель великим землевласникам за часів Гетьманату П. Скоропадського викликало масове невдоволення селянства, яке швидко набуло організованих форм збройного спротиву.

У цих умовах селянський рух став не лише масовим соціальним явищем, а й одним із вирішальних чинників політичного розвитку революційної доби. Він сприяв руйнуванню централізованих державних структур, формуванню альтернативних осередків влади на місцях і фрагментації політичного простору. На хвилі цього руху виник і набув поширення феномен отаманщини – особлива форма низової військово-політичної самоорганізації, яка не мала єдиної структури управління чи ідеологічної бази. Отаманщина поєднувала

елементи соціального протесту, національно-визвольних гасел та локального патріотизму. Особливо яскраво ці процеси проявилися в регіонах Правобережної України, насамперед у Холодному Яру, де отаманські загони стали формою вираження прагнення місцевих громад до самостійності та захисту власних соціально-економічних інтересів.

Поштовхом до активізації повстанського руху стала австро-німецька інтервенція в Україну, яка розпочалася після укладення Брест-Литовського мирного договору в лютому 1918 р. Цей договір фактично легітимізував перебування іноземних військ на українських землях. Формальною підставою для інтервенції була необхідність “відновлення порядку” та забезпечення продовольчих інтересів Центральних держав, але фактично вона означала запровадження режиму жорсткого військово-економічного контролю. Сільське населення розглядалося окупаційною владою не як політичний партнер, а як джерело продовольства. Норми реквізицій були надзвичайно високими й часто перевищували реальні можливості селянських господарств, що тільки підсилювало опір. Уже навесні–влітку 1918 р. у Чигиринському, Кам’янському, Звенигородському та сусідніх повітах почали виникати численні стихійні селянські виступи, які швидко набули організованих форм. Особливістю опору в Холодноярському регіоні було поєднання соціально-економічних вимог, насамперед припинення реквізицій і захисту права на землю із національно-визвольними гаслами. Селяни прагнули не лише зберегти свої господарства, а й утвердити контроль над місцевими ресурсами, виборюючи право на самоврядування. У відповідь окупаційні війська проводили каральні акції, однак вони не змогли придушити зростаючий спротив. Навпаки, репресії лише посилили антиокупаційні та антигетьманські настрої та стимулювали створення збройних загонів самооборони. Інтервенція 1918 р. стала каталізатором перетворення локального спротиву на ширший, добре організований повстанський рух, який згодом переріс у потужний центр отаманщини та антибільшовицького збройного опору. Виступи селян проти

австро-німецьких реквізицій стали не лише реакцією на економічний тиск, а й важливим етапом у формуванні політичної суб'єктності українського селянства. Саме вони заклали основу для ескалації збройної боротьби в регіоні у 1919–1921 рр., перетворивши Холодний Яр на один із найвпливовіших організацій в українській революційній боротьбі [12].

Масове селянське невдоволення політикою гетьмана П. Скоропадського наприкінці 1918 р. переросло у широкий повстанський рух, що охопив значну частину України. Формування збройних загонів, зокрема в районі Холодного Яру, стало проявом прагнення місцевих громад до самоврядування, захисту соціально-економічних інтересів та збереження контролю над землею в умовах глибокої політичної нестабільності.

Цей селянський опір мав виразно амбівалентний характер. З одного боку, він мобілізував широкі селянські маси на боротьбу з владними структурами, які в умовах кризи державності сприймалися як чужі або ворожі. Їх збройні формування, які спиралися на підтримку місцевих громад, виступали важливим елементом опору як окупаційним силам, так і центральній владі, яка не змогла забезпечити стабільність та реалізувати очікування селян. Його соціальна база була надзвичайно широкою – від селян до колишніх військовослужбовців, які поверталися з фронтів Першої світової війни. Як зазначає І. Дорошенко (1932), отаманщина стала реакцією суспільства на відсутність ефективної державної влади та слабкість політичних інститутів. У ситуації, коли держава не гарантувала захисту соціально-економічних інтересів, селяни самоорганізовувалися у військово-політичні формування, що діяли автономно, керуючись локальними інтересами [5, с. 256].

Ця стихійна форма первинної збройної самоорганізації відіграла ключову роль у дестабілізації політичного простору. Падіння Гетьманату в грудні 1918 р. лише посилювало процеси політичної фрагментації. Україна опинилася в стані багатовладдя: Директорія УНР, яка прийшла до влади,

змушена була одночасно протистояти російсько-більшовицьким військам, білогвардійцям, повстанським загонам і численним отаманським формуванням. Жодна з політичних сил не мала достатнього потенціалу для встановлення стабільного контролю над територією країни.

Боротьба точилася не лише за владу як таку, а й за визначення самої моделі української державності – національно-демократичної, соціалістичної чи консервативно-авторитарної. Ця багатовекторність політичних проєктів призвела до роздробленості сил і унеможливила вироблення єдиного курсу розвитку. Додатковим чинником нестабільності став глибокий соціокультурний розрив між містом і селом. Міські еліти – чиновництво, промисловці, інтелігенція – прагнули стабільності й “сильної руки”, яка гарантувала б порядок і економічну відбудову. Натомість селянство виступало за збереження автономії, право самостійно розпоряджатися землею та місцевими ресурсами.

Відсутність консенсусу між цими соціальними групами зробила неможливим формування єдиного політичного проєкту та зумовила тривалу політичну дестабілізацію [1]. Як наслідок, наприкінці 1919 року Україна залишалася політично роздробленою, з численними центрами влади, слабким контролем над територіями та наростаючою хвилею повстанського руху. Відсутність єдиного політичного центру, висока автономність отаманів і різноспрямованість їхніх дій призвели до хаотизації політичного процесу. Відтак селянство, яке було рушійною силою повстанського руху, водночас стало й чинником дестабілізації, ускладнюючи процеси державного будівництва. Ця подвійність отаманщини – поєднання мобілізаційного потенціалу та руйнівного впливу – визначала особливості суспільно-політичної ситуації в Україні у 1918–1919 рр., суттєво вплинула на перебіг революційних подій і стала одним із ключових чинників, що ускладнили процес формування національної державності.

Малодосліджені взаємини між Центральною Радою та повітовими органами влади у цей період мали переважно координаційно-наглядовий, а не директивний характер: повітові комісари УНР виступали посередницькою ланкою між центром і місцевими революційними структурами, однак через кадровий дефіцит, конкуренцію рад і земств та соціальну напругу їх спроможність реалізовувати рішення київського уряду була істотно обмежена [14, с. 229–270].

Події січня–квітня 1918 р. в УНР слід розглядати не лише як політичну, а й як управлінсько-військову кризу, оскільки УЦР фактично не мала сталої виконавчої опори на місцях, а селянське самоврядування й Вільне козацтво не були інтегровані у державну військову систему. С. Благовісний підкреслює, що друга урядова криза визріла на тлі воєнного виснаження, невиконання міжнародних (Берестейських) зобов'язань і розбіжностей усередині соціалістичного блоку [1, с. 180–186]. У термінах А. Науменка це означало, що політичне керівництво не врахувало реальну воєнно-політичну обстановку (комбінацію зовнішнього тиску і внутрішньої розбалансованості), що врешті створило можливість для зовнішньо санкціонованої зміни влади [2, с. 20–24].

У квітні 1918 р. саме ця розбалансованість дала змогу здійснити “контрольований транзит влади” на користь П. Скоропадського. Дослідник П. Гай-Нижник на підставі широкого кола дипломатичних матеріалів і архівних джерел показав, що німецьке командування погодилося на зміну режиму після того, як стало очевидним: соціалістичний уряд не спроможний ані забезпечити порядок, ані виконати економічні умови Береста [3, с. 41–56]. Отже, гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. був не просто зміною голови держави, а переходом від парламентсько-соціалістичної до адміністративно-консервативної моделі, спочатку орієнтованої на іноземний військовий ресурс – і тому з обмеженою соціальною базою в центральних повітах.

Восени 1918 р. розпад Четверного союзу різко послабив зовнішню опору Української Держави. Водночас у центрі країни склалася «двошарова

політична структура»: офіційні гетьманські інституції та мережа Українського національно-державного союзу і пов'язаних з ним військових груп, що готували антигетьманське повстання [2, с. 20–24]. Саме центральна смуга – Фастів, Біла Церква, Уманщина, південь Київщини – стала ядром цієї мобілізації: у регіоні вже діяли селянські й партійні осередки, які в листопаді–грудні 1918 р. забезпечили Директорії УНР ресурсами й людьми [4, с. 327–328].

Листопадові події 1918 р. демонструють появу «паралельних юрисдикцій»: гетьманська адміністрація ще функціонувала, але повстанська горизонталь уже виконувала фактичні владні функції. У документах, які наводить П. Гай-Нижник щодо листопадової кризи, зафіксовані спроби окремих політичних сил посередництва між гетьманом і повстанцями – тобто визнання факту двовладдя [5, с. 421–425].

Директорія УНР прийшла до влади як продукт антигетьманського повстання, однак уже у грудні 1918 – січні 1919 р. була змушена інституціоналізуватися як верховний державний орган і перейти від революційної до правової легітимізації. В. Яблонський показав, що проголошений на початку трудовий принцип виявився надто вузьким у ситуації війни, а тому Директорія УНР доволі швидко перейшла до ліберально-демократичних норм представництва та практики фактичної коаліційності [6, с. 73–77]. Іншими словами, у центрі України одночасно йшли два процеси: інституційна модернізація та воєнна ескалація.

Водночас, російсько-більшовицьке командування формувало проти Києва окреме угруповання, маскуючи його під «українське». А. Наumenko про це пише як про елемент загальної ворожої обстановки, у якій опинилася УНР наприкінці 1918 р. [2, с. 20–24]. Це означає, що Директорія УНР реформувала власну модель влади вже під безпосереднім воєнно-політичним тиском.

Оборона Києва у січні – на початку лютого 1919 р., реконструйована дослідником В. Голубко, показала всі слабкі місця директоратської моделі:

відсутність постійного київського району оборони, залежність від осадного угруповання та розмитість тилу, де діяли як радянські частини, так і повстанські формування [7, с. 333–341]. Радянський командувач В. Антонов-Овсеєнко описує це ще простіше: після розгрому петлюрівських частин на Лівобережжі столиця втратила опору і тому була взята у стислі строки [8, с. 218, 227, 293]. Тобто поразка під Києвом була не тільки фронтовою невдачею, а й наслідком невчасної інституціоналізації влади Директорії УНР, яка не встигла стягнути розірвану ще в 1918 р. військово-адміністративну вертикаль.

Ю. Митрофаненко довів, що наприкінці 1918 р. отаманщина ще сприймалася як «легітимована Директорією УНР форма підтримки антигетьманського повстання». Проте вже на початку 1919 р. вона дедалі частіше перетворювалася на «девіантну форму міліарного руху», який не визнавав єдиного командування і діяв за логікою локальної самооборони [9, с. 85–92]. У статті цього ж дослідника про Холодний Яр простежується, що вже на початку 1919 р. в осередку Мотронинського монастиря сформувалася потужна організаційна структура, зорієнтована на самоуправління й оборону навколишніх сіл, тобто квазідержавна форма влади в межах центральної смуги [10, с. 81–116].

Те, що це не була випадковість, знаходимо підтвердження у документах збірника «Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923», де зафіксовано як перші спроби українізації міського простору (1918 р.), так і пізніші чекістські заходи проти холодноярських та споріднених груп у 1922 р. Тобто повстанський пояс, що виник унаслідок політичних трансформацій 1918 р., пережив саму Директорію УНР [11, с. 51–52].

У першій половині 1919 р. УНР діяла в умовах воєнно-політичної обстановки ворожого оточення: російсько-більшовицькі війська тиснули зі сходу й півночі, формувався денікінський чинник на півдні, а Антанта не була готова визнати Директорію УНР партнером [2, с. 20–24]. Це об'єктивно

примушувало уряд до мобільної моделі управління (переміщення уряду, штабу, командування), що саме по собі ускладнювало відбудову розірваної у 1918 р. військово-адміністративної вертикалі. У такій ситуації в Центральній Україні 1919 р. одночасно перепліталися три процеси: по-перше, спроба Директорії УНР відновити централізоване управління; по-друге, продовження отаманського, тобто локально-автономного збройного руху; по-третє, бойові дії регулярних російсько-більшовицьких військ. Саме це накладання й становить її регіональну специфіку – тому Центральну Україну слід трактувати не як тил Києва (простір, що мав забезпечувати оборону столиці УНР), а як самостійний осередок революції.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Суспільно-політична обстановка в Україні у 1918–1919 рр. визначалася переплетенням інституційних криз «центру», селянського спротиву, іноземної інтервенції та воєнної ескалації. Селянський чинник у Центральній Україні діяв як повноцінний політичний актор: через самооборону, повстанські загони й мережі місцевого самоврядування він одночасно підтримував і підважував державну вертикаль. Отаманщина та повстанський рух не були маргіналіями, а навпаки, вони відображали реальну структуру суспільних відносин, в яких центральна влада не мала монополії на політичну силу та легітимність.

Події 1918 р. в Центральній Україні мали накопичувальний характер, кожен новий режим частково руйнував адміністративно-військову вертикаль попередника. Гетьманат не створив власної армії, що передало ініціативу повстанським силам і сприяло появі отаманщини. Директорія стала жертвою одночасності завдань: інституційної модернізації та фронтової війни, що обмежило її спроможність утримати Київ. Повстанський рух Центральної України в 1919 р. став одночасно ресурсом і проблемою для УНР.

Поразка УНР у Центральній Україні значною мірою була зумовлена внутрішньою багатовладністю, або ж «множинною суверенністю», що виникла внаслідок частих політичних трансформацій 1918–1919 рр.

Дослідження цих процесів дає змогу глибше зрозуміти природу революційного періоду, механізми дезінтеграції державності, а також особливості взаємодії між центром і місцевими громадами в умовах системної кризи та зовнішньої загрози. Суспільно-політична ситуація цього періоду стала важливим досвідом того, що соціальна основа державності може зміцнювати, так і підривати її зсередини. Події 1918–1919 років продемонстрували, що без міцної державної інституції та підтримки селянства національна ідея не могла встояти перед зовнішніми та внутрішніми викликами. Цей період залишився в історії як трагічний приклад боротьби за волю в умовах тотального хаосу та соціальної трансформації.

Перспективи подальших розвідок полягають у розширенні джерельної бази 1918–1919 років і зіставленні рішень центральної влади з реальними практиками на місцях у повітах Центральної України, щоб документально уточнити механізми воєнного протиборства та появи «паралельних юрисдикцій».

Список використаних джерел і літератури

1. Благовісний С. Г. Причини та наслідки урядової кризи в УНР (січень–квітень 1918 року) // Вісник Національного університету внутрішніх справ. 2004. Вип. 26. С. 180–186.
2. Науменко А. О. Воєнно-політична обстановка навколо Української Народної Республіки у першій половині 1919 року // Воєнно-історичний вісник. 2018. № 3(29). С. 20–24.
3. Гай-Нижник П. Підписання українсько-німецької угоди 1918 р. та політичні наслідки для Гетьманату // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 138. С. 41–56.
4. Дудник О. Уманщина в добу Української революції 1917–1921 рр. : монографія. Біла Церква : Видавець О. В. Пшонківський, 2022. 480 с.

5. Гай-Нижник П. Повалення УНР і переворот П. Скоропадського у 1918 р.: причини і рушійні сили (внутрішні та зовнішні чинники) // Український дипломатичний щорічник. 2010. Вип. 11. С. 415–430.

6. Яблонський В. Формування та трансформація політичного режиму Директорії УНР наприкінці 1918 – у 1919 рр. // Київські історичні студії. 2023. № 1(16). С. 73–80.

7. Голубко В. Оборона Києва Армією УНР у січні – на початку лютого 1919 року // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. 2023. Вип. 24. С. 333–341.

8. Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской войне. Т. 4. М.; Л., 1932.

9. Митрофаненко Ю. С. Отаманщина: феномен Української революції періоду Директорії (1918–1919 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2011. 229 с.

10. Митрофаненко Ю. С. Холодний Яр в історії Української революції 1917–1920-х рр. // Український визвольний рух: наук. зб. Львів, 2016. Збірник 21. С. 81–116.

11. Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923 : збірник архівних документів / упоряд. Ю. С. Митрофаненко, Ю. М. Долгополова, І. М. Козирєва. Кропивницький : Поліграф-Сервіс, 2022. 678 с.

12. Митрофаненко Ю. С. Революційні трансформації періоду визвольних змагань на теренах Центральної України 1917–1922 рр. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 – історія України. Запоріжжя, 2024. 454 с.

13. Тимченко Т. Причини поразки Української Центральної Ради: історіографічний дискурс // Література та культура Полісся. 2016. Вип. 85 (№ 6). С. 70–80.

14. Гай-Нижник П. Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень

1918 pp.) // Збірник наукових праць НДІ українознавства. Київ : Українське агентство інформації та друку «Рада», 2009. Вип. XXIV. С. 229–270.

15. Mytrotanenko Y., Domaransky A. Central Ukraine as historical region: the problem theoretical and methodological approaches // East European Historical Bulletin. 2023. Issue 27. P. 259–271. DOI: 10.24919/2519-058X.27.281540.

16. Кушнір О. О. Отаманщина (1918–1919 pp.): очима сучасників та істориків // Сторінки історії: збірник наукових праць. 2025. Вип. 60. С. 178–196. DOI: 10.20535/2307-5244.60.2025.338320.

17. Gilley C. Otamanshchyna? The Self-Formation of Ukrainian and Russian Warlords at the Beginning of the Twentieth and Twenty-First Centuries // Ab Imperio. 2015. № 3. P. 73–95.

18. Reient O., Velykochoyi V. Consolidation of the Nation during the Ukrainian Revolution of 1914–1923 // East European Historical Bulletin. 2020. Issue 17. P. 237–250. DOI: 10.24919/2519-058X.17.218203.

19. Kornovenko S., Pasichna Yu. Intellectual Bases of Ukrainian Agrarianism of the Revolutionary Epoch: Vyacheslav Lypynsky // East European Historical Bulletin. 2021. Issue 19. P. 107–121. DOI: 10.24919/2519-058X.19.234292.

20. Soliar I., Ilnytskyi V. Peasantry in the First Years of Ukrainian Revolution (1917–1918): Evolution of Value Orientations and Protest Activity // Eminak: Scientific Quarterly Journal. 2024. № 3(47). P. 166–184. DOI: 10.33782/emina2024.3(47).734.

21. Солдатенко В. Ф. Україна 1917–1920 років: події та історіографічні контексти : монографія. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025. 576 с. DOI: 10.53317/978-617-14-0366-6.